

تحلیل ملاحظات نظامی - امنیتی در آمایش و مکان‌گزینی مراکز و استقرارگاه‌های نظامی با تأکید بر استان خراسان رضوی

سید هادی زرقانی^{۱*}، هادی اعظمی^۲

۱- استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۲- استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

پذیرش: ۹۰/۵/۲

دریافت: ۹۰/۱/۲۴

چکیده

آمایش سرزمین را سازمان‌دهی هماهنگ و سزاوار فضای حیاتی کشور در قالب سیاست‌های کلی توسعه و ضرورت‌های دفاعی دانسته‌اند. اعمال دیدگاه‌های دفاعی و امنیتی در طرح‌های آمایش نشان‌دهنده هم‌پیوندی عملکردی میان فعالیت از یک طرف و تشکیلات دفاعی از طرف دیگر است. تاکنون در طرح‌های آمایش به ملاحظات دفاعی - امنیتی کم‌تر توجه شده و از ارائه طرح‌ها و راهکارهایی برای دفاع سرزمینی و حفاظت از استقرارگاه‌های نظامی، مراکز و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم در مقابل تهدیدات و حملات نظامی غفلت شده است. رعایت ملاحظات دفاعی و امنیتی در طرح‌های آمایش تابع متغیرهای متعددی است که باید در این‌گونه طرح‌ها مورد توجه قرار گیرند. موقعیت جغرافیایی منطقه مورد نظر، نوع و سطح تهدیدات نظامی و امنیتی متوجه منطقه مورد نظر، منشأ و منبع تهدید و راهکارها و طرح‌های پدافند غیر عامل متناسب با نوع تهدیدات، مهم‌ترین این متغیرها هستند. استان‌های مرزی کشور دارای موقعیت، شرایط و ویژگی‌های خاص بوده و تفاوت‌های سیاسی - فضایی با سایر استان‌های داخل کشور دارند، از این‌رو در طرح‌های آمایش استان‌های مرزی باید ملاحظات دفاعی - امنیتی متناسب با این ویژگی‌ها تدوین و اجرا شود. استان خراسان رضوی به دلیل ویژگی‌های خاص جغرافیایی، سیاسی و ژئوپلیتیکی از جمله مجاورت با کشور افغانستان دارای خطرات و تهدیدهای ویژه‌ای است که لازم است در طرح‌های آمایش به این ملاحظات توجه شود.

این مقاله تلاش می‌کند تا با روش توصیفی - تحلیلی به تبیین اهمیت و جایگاه ملاحظات دفاعی - امنیتی در طرح‌های آمایش استان خراسان رضوی بپردازد. بر این اساس نخست انواع تهدیدات نظامی

و مهم‌ترین کانون‌های این نوع تهدیدات برای استان مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس جایگاه و نقش ملاحظات دفاعی - امنیتی در استقرار و مکان‌گزینی مراکز و تأسیسات نظامی استان خراسان رضوی تجزیه و تحلیل می‌شود.

واژه‌های کلیدی: آمایش، ملاحظات دفاعی - امنیتی، تهدیدات نظامی، خراسان رضوی .

۱- مقدمه

آمایش سرزمین مجموعه‌ای از دانش‌ها، فنون، اصول، سیاست‌ها، برنامه‌ها و اقدامات و عملیات هماهنگ و منسجمی است که به منظور سامان‌دهی و نظم بخشیدن به فضاها و مکان‌های زیستی و جغرافیایی (طبیعی و غیر طبیعی) به کار گرفته می‌شوند (محمودی، ۱۳۸۸: ۱۴۳). آمایش سرزمین را سازمان‌دهی هماهنگ و سزاوار فضای حیاتی کشور در قالب سیاست‌های کلی، توسعه همه جانبه کشور و ضرورت‌های دفاعی دانسته‌اند (پوراحمد، ۱۳۷۸: ۵۹)؛ به عبارت دقیق‌تر طبقه‌بندی فعالیت‌های انسان در یک نگاه کلی مشتمل بر فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی است. به‌طور طبیعی فعالیت‌های گوناگون و پیچیده انسان در فضای جغرافیایی نیازمند بسترسازی شایسته به منظور حداکثر بهره‌وری است. بر این اساس آمایش سرزمین، رابطه بین انسان، فضا و فعالیت‌های انسان را تنظیم می‌کند (آسایش، ۱۳۷۵: ۲۹). یکی از مهم‌ترین ابعاد آمایش سرزمین که به‌طور عمده کم‌تر به آن توجهی شده است، بعد دفاعی - امنیتی می‌باشد (پورموسوی، ۱۳۸۶: ۵).

با وجود تهدیدات و خطرات روزافزون نظامی - امنیتی، توجه به ملاحظات دفاعی - امنیتی در طرح‌های آمایش سرزمین بسیار مهم است. در طرح‌های آمایش ایران دیدگاه‌ها به‌طور عمده بر امر توسعه تأکید داشته و از توجه به ارائه طرح‌هایی در جهت دفاع سرزمینی و حفاظت از مراکز و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم در مقابل تهدیدات و حملات نظامی غفلت شده است. به‌طور اساسی تاکنون در طرح‌های آمایش به مقوله ایمنی کم و بیش توجه شده است، اما دفاع و امنیت به دلایل مختلف تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است (رهنمایی، ۱۳۸۱: ۷۲). تحلیل تهدیدات نظامی - امنیتی در چارچوب برنامه‌های آمایش، مستلزم شناخت انواع تهدیدات، منبع و منشأ تهدید، مناطق مورد تهدید و سرانجام ارائه راه‌کارهایی برای مقابله با

تهدیدات است. استان‌ها و مناطق مرزی به دلیل ویژگی تماس با محیط خارجی، همواره در معرض انواع تهدیدات قرار دارد. این ویژگی مناطق مرزی آن را در برابر تهدیدات خارجی آسیب‌پذیر می‌کند (عندلیب، ۱۳۸۰: ۱۲۲).

در این مقاله تلاش شده است تا نقش تهدیدات نظامی و امنیتی که از سوی کشورهای همسایه به عنوان مبدأ اصلی تهدید متوجه استان خراسان رضوی است، در طرح‌های آمایش مراکز و تأسیسات نظامی مورد بررسی و تجزیه تحلیل قرار گیرد. لازم به ذکر است که کشور ایران به طور عام و استان خراسان رضوی به طور خاص به دلیل قرار گرفتن در یک فضای استراتژیک ناامن و محیط امنیتی پر چالش به طور ذاتی جزء مناطق پر تهدید محسوب می‌شوند. به عنوان نمونه تعدد منابع تهدید ناشی از همسایگی ایران فقط با کشور افغانستان بیش از هر کشور اروپای غربی و تمام همسایگان آن است (کریمی‌پور، ۱۳۷۹: ۱۳).

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان ملاحظات دفاعی امنیتی در آمایش استان خراسان رضوی است که با مدیریت جهاد دانشگاهی مشهد انجام شده است. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است. نخست به طور مختصر به انواع تهدیدات نظامی و منبع و منشأ این‌گونه تهدیدات اشاره خواهد شد. سپس نقش و تأثیر ملاحظات دفاعی - امنیتی در استقرار و مکان‌گزینی مراکز و تأسیسات نظامی استان مورد بررسی قرار می‌گیرد. ضمن این‌که تلاش شده تا با ترسیم نقشه‌های مختلف این ملاحظات مورد تبیین قرار گیرد.

۲- بیان موضوع

۲-۱- تهدیدات نظامی

در ساده‌ترین تعریف، تهدید فرایندی است که در آن توان موجود تضعیف و به تدریج ساختارها دچار تزلزل خواهند شد. تهدیدات امنیت ملی عبارتند از تهدیدهایی که اهداف و ارزش‌های حیاتی یک کشور را به گونه‌ای در معرض خطر قرار دهد که بیم آن رود تا در اهداف و ارزش‌ها تغییرات اساسی صورت گیرد (مجدی، ۱۳۷۹: ۱۴۵). تهدیدات امنیتی دارای گونه‌های زیاد و متنوعی می‌باشد که هر روز بر ابعاد آن افزوده می‌شود. باری بوزان از محققان

برجسته مباحث امنیتی تهدیدات را در پنج گروه اصلی طبقه‌بندی کرده است: تهدیدات نظامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی (Buzan, 1991: 19).

تهدیدات نظامی شامل تهدیداتی است که به‌طور عمده به‌وسیله دشمن خارجی با استفاده از ابزار و آلات نظامی متوجه منطقه مورد نظر می‌شود. کارشناسان مربوطه، حمله نظامی و بمباران مراکز مهم نظامی، اقتصادی، جمعیتی و زیرساخت‌های حیاتی و حساس شهرها را بارزترین مصادیق تهدیدات نظامی دانسته‌اند (افتخاری، ۱۳۸۳: ۵۷).

به‌طور کلی حمله و تهاجم نظامی را می‌توان به شش نوع تقسیم کرد که عبارتند از حمله هوایی، حمله موشکی، حمله توپخانه، حمله زرهی، حمله پیاده و حمله پارتیزانی (سنجایی، ۱۳۸۰: ۵۴). سه نوع تهاجم هوایی، موشکی و توپخانه از نظر ماهیت جزء جنگ‌های هوایی محسوب شده و حمله زرهی و پیاده نیز جزء جنگ‌های زمینی قلمداد می‌شوند.

در جنگ‌های زمینی فقط مناطق درگیر در جنگ و به عبارت دقیق‌تر مناطقی که در صحنه عملیات قرار دارند، در معرض تهدید قرار می‌گیرند، حال آن‌که در جنگ‌های هوایی مناطق بسیار دورتر از عرصه نبرد نیز دستخوش حمله و تهدید قرار می‌گیرند. به عنوان نمونه می‌توان به جنگ هوایی استراتژیکی اشاره کرد که عملیات هوایی-فضایی سنگینی علیه همه ظرفیت‌های سازندگی دشمن از جمله صنایع، انبارهای مواد خام و تولیدات تکمیل شده، نیروگاه‌ها، مخازن آب، حمل‌ونقل، مراکز مخابراتی و سایر مراکز حساس و حیاتی انجام می‌شود تا دشمن وادار به تسلیم شود (سنجایی، ۱۳۸۰: ۲۱۲).

تاریخ جنگ تحمیلی ۸ ساله عراق علیه ملت انقلابی ایران نشان می‌دهد که سه دسته تهاجم از سوی نیروهای بعثی علیه شهرهای کشور صورت پذیرفت: اول در نخستین روزهای جنگ تحمیلی شهرهای مهم کشور و بسیاری از مراکز حیاتی و حساس و مهم واقع در آن مورد تهاجم هوایی قرار گرفت؛ دوم شهرهای مرزی غرب و جنوب غربی کشور مورد اصابت توپ و خمپاره قرار گرفته و به‌دنبال آن به‌وسیله دشمن اشغال شد. پس از پیشروی دشمن، شهرهای دیگری در تیررس توپخانه دشمن قرار گرفت و در نهایت تهاجم نوع سوم به این صورت بود که در طول جنگ تحمیلی اغلب شهرهای مهم کشور مورد اصابت موشک‌های دوربرد و بمباران هوایی قرار گرفت و سبب ایجاد خسارت‌های جانی و مالی زیادی شد (هاشمی، ۱۳۸۶: ۲۷). از این رو به نظر می‌رسد مناطق مرزی استان خراسان نسبت به عملیات نظامی

زمینی، آسیب‌پذیری بیش‌تری نسبت به مناطق داخلی استان دارند، حال آن‌که با توجه به فناوری‌های تسلیحاتی جدید، تمامی خاک استان، شهرهای بزرگ و به‌خصوص کلان‌شهر مشهد نسبت به حملات هوایی و موشکی آسیب‌پذیر خواهند بود.

۲-۲- مبادی و منبع تهدیدات نظامی

موضوع مهم دیگر در زمینه تحلیل تهدیدات نظامی، شناخت مبادی تهدیدات و بررسی و تحلیل آن‌ها است. وقتی تهدیدی مطرح می‌شود برای انعکاس در زمینه جغرافیایی باید کانون و یا مبدأ آن تعیین شود. بنابراین محدوده تحرک و فعالیت عامل تهدید می‌تواند خط یا نقطه مبدأ تهدید را مشخص کند؛ به طور مثال چنان‌چه آب‌های خلیج فارس زمینه‌ای برای تحرک و فعالیت تهاجمی دشمن در نظر گرفته شود و نزدیک‌ترین حد این تحرک را نسبت به پهنه سرزمین، خط آب‌های ساحلی جنوب دانسته شود، در واقع خط مذکور به عنوان یکی از مبادی تهدیدات مطرح بوده و مبنای محاسبات تهدیدات و خطرات واقع می‌شود و در مرحله بعدی این محاسبات، توانمندی دشمن با استفاده از مبادی جغرافیایی تهاجم در قالب دسته‌بندی فواصل از این مبدأ و ارزیابی برد سیستم تهاجم و تخریب مهاجم نسبت به این مبدأ مد نظر قرار خواهد گرفت و بر این اساس درجه‌بندی تهدیدات صورت می‌گیرد (سالاری، فر، ۱۳۸۱: ۱۱۴).

با توجه به این‌که در این بحث، موضوع تهدیدات نظامی و تهاجم دشمن خارجی مطرح است، به طور طبیعی مرزهای کشورهای همسایگان به عنوان مهم‌ترین مبدأ تهدیدات نظامی و امنیتی مطرح هستند. بر این اساس مرزهای ایران و همسایگان نیز می‌تواند به عنوان مبدأ اصلی تهدید محسوب شود، البته درجه‌بندی این تهدیدات متفاوت خواهد بود. بررسی وضعیت تهدیدات مجاور ایران نشان می‌دهد که اگر قبل از انقلاب ایران فقط از شمال و غرب (شوروری و عراق) تهدید می‌شد، امروزه تهدیدات جدید علیه ایران شامل مجموعه اقداماتی است که به‌طور عمده از سوی آمریکا و اسرائیل با به‌کارگیری عناصر منطقه‌ای انجام می‌پذیرد (حافظ‌نیا، ۱۳۷۹: ۱۷۱).

با توجه به این‌که محدوده جغرافیایی این مقاله استان خراسان رضوی است، در بخش مبادی تهدید، فقط دو کشور افغانستان و ترکمنستان مطرح هستند. حضور نیروهای اشغالگر

آمریکایی، انگلیسی، نیروهای ناتو و... نشان‌دهنده تهدیدات امنیتی است که از سوی این دو کشور متوجه ایران و استان خواهد بود. در این بین، مرزهای شرقی به دلیل وضعیت خاص افغانستان کانون تهدیدات جدی تری نسبت به مرزهای خراسان و ترکمنستان محسوب می‌شود (زرقانی، ۱۳۸۹: ۷۶).

۲-۳- مناطق مورد تهدید و آسیب‌پذیر

بررسی و شناخت مناطق و اهدافی که در معرض تهدیدات نظامی بوده و به واسطه آن‌ها در معرض خطر نابودی قرار می‌گیرند، محور مهمی در تحلیل ملاحظات دفاعی-امنیتی در طرح‌های آمایش می‌باشد. از نظر کارشناسان مهم‌ترین تهدیدات نظامی متوجه مراکز نظامی و غیر نظامی به خصوص شهرها عبارتند از:

الف) تهدیدات هوایی و موشکی، این تهدیدات از فاصله دور به وسیله دشمن به کار گرفته می‌شود که در آن از سلاح‌های زیر استفاده می‌شود:
سلاح‌های متعارف:

۱- سلاح‌های تخریبی و انفجاری، مانند سلاح‌های استفاده شده بر ضد شهروندان و نیز رزمندگان در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، آمریکا علیه افغانستان و عراق و هم‌چنین اسرائیل علیه لبنان

سلاح‌های غیر متعارف شامل:

۱- سلاح‌های شیمیایی، مانند بمباران شهر حلبچه و سردشت به وسیله رژیم بعث عراق

۲- سلاح‌های میکروبی

۳- سلاح‌های هسته‌ای، مانند بمباران شهرهای هیروشیما و ناگازاکی ژاپن به وسیله آمریکا

ب) تهاجم زمینی دشمن به شهر

در این مرحله دشمن به منظور تصرف شهر به آن حمله زمینی می‌کند، مثل اشغال شهرهای خرمشهر، آبادان، قصرشیرین، مهران، سوسنگرد، به وسیله عراق و اشغال شهرهای بصره، بغداد و ... به وسیله آمریکا و اشغال شهر کویت به وسیله عراق و یا شهرهای کوزوو، بلگراد، بوسنی در جنگ‌های اخیر.

به طور معمول در حملات نظامی به خصوص حملات هوایی و موشکی با دو نوع هدف مواجه هستیم، یک اهداف نظامی که شامل استقرارگاه‌های مختلف نظامی می‌شوند و دوم شهرها، مراکز جمعیتی، تأسیسات زیربنایی و مراکز حساس و حیاتی که از صحنه نبرد دور بوده اما حمله و نابودی آن‌ها نقش مهمی در پیروزی یا شکست دشمن ایفا می‌کند. لازم به ذکر است که رعایت ملاحظات دفاعی - امنیتی باید قبل و در زمان احداث و استقرار این گونه مراکز در نظر گرفته شود (با توجه به نو بودن بحث ملاحظات دفاعی امنیتی در طرح‌های آمایش کشور در موارد زیادی این امر صورت نگرفته است) و در صورتی که استقرار آن‌ها پیش از این بدون رعایت این ملاحظات انجام شده باشد، در شرایط کنونی باید با انجام اقدامات مختلف در قالب پدافند غیر عامل، مانع از آسیب‌پذیری این مراکز در مقابل حملات و تهاجم نظامی شد.

به طور کلی در استقرار و مکان‌یابی مراکز و استقرارگاه‌های نظامی، هم‌چنین واحدهای تولیدی و صنایع و کارخانه‌های استراتژیک (پتروشیمی، ذوب آهن، صنایع غذایی)، زیر ساخت‌ها و مراکز حساس و حیاتی دو دسته از مباحث و عوامل مشاهده می‌شود. یک دسته عوامل مؤثر غیر نظامی شامل عوامل و مباحث اقتصادی، فنی، طبیعی و مدیریت تولید است. از جمله این عوامل می‌توان به دسترسی مناسب به مواد اولیه، منابع نیروی انسانی و نقاط مصرف، شبکه‌های ارتباطی، رعایت ضوابط زیست محیطی، هم‌جواری‌ها، وضعیت توپوگرافی، منابع آب و ... اشاره کرد. دسته دیگر واقعیت‌ها و عوامل نظامی هستند که به‌طور عمده در قالب ملاحظات دفاعی - امنیتی مطرح می‌باشند. در ادامه مطلب ملاحظات دفاعی - امنیتی در آمایش و مکان‌گزینی صحیح این گونه مراکز و تأسیسات مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۴- ملاحظات دفاعی - امنیتی در استقرار و آمایش سرزمینی مراکز و تأسیسات نظامی

به‌طور طبیعی اولین هدف مورد نظر دشمن در حمله و تهاجم نظامی به یک کشور، مراکز و استقرارگاه‌های نظامی آن کشور است. رویکرد آمایشی به سامان‌دهی سازمان دفاعی یک کشور باعث می‌شود که سازمان فضایی نیروهای مسلح به‌گونه‌ای در فضا استقرار پیدا کند که حداکثر امنیت و قابلیت دفاعی را برای کشور فراهم کند (مؤمنی، ۱۳۸۱: ۱۰). به عنوان نمونه برخی از استقرارگاه‌های نظامی (پادگان‌ها، مراکز آموزش و...) در گذشته جزو محدوده خارج از شهر

بوده اما امروز در داخل شهر قرار دارد و به عنوان یک هدف نظامی برای دشمن به حساب می‌آیند. از این رو از لحاظ دفاعی در شهرسازی امروز توصیه می‌شود که این گونه مراکز و استقرارگاه‌های نظامی به خارج از شهر انتقال پیدا کند و هم‌چنین در ایجاد کارخانه‌جات و صنایع نظامی و جابه‌جایی آن‌ها تدابیری اندیشیده شود. این تدابیر از دو جهت صورت می‌گیرد:

۱- بعضی از این تأسیسات در مکان‌های فعلی خود از بازدهی مناسبی برخوردار نیستند و ضرورت دارد کاربری آن‌ها تغییر پیدا کند؛

۲- بعضی از صنایع مهمات‌سازی و تسلیحاتی در داخل شهرها یا در محدوده آن قرار دارد که بسیار خطرناک بوده و ایجاب می‌کند تا با توجه به نوع تولیدات به مکان‌های دیگری منتقل شوند (سالاری فر، ۱۳۸۱: ۱۱۲).

هدف از آمایش سرزمین در رابطه با بخش دفاع استقرار بهینه واحدهای نظامی در فضا برای تأمین حداکثر قابلیت دفاع و حداقل آسیب‌پذیری می‌باشد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۵۲). به طور کلی در زمینه استقرار و آمایش سرزمینی صنایع و یگان‌های نظامی کارشناسان بر روی دو دسته از عوامل تأکید دارند:

۲-۴-۱- شرایط جغرافیایی (طبیعی، انسانی و کالبدی) در استقرار و آمایش سرزمینی مراکز و تأسیسات نظامی

برخی از این عوامل و ضابطه‌های جغرافیایی و طبیعی عبارتند از وجود ارتفاعات و دشت مناسب در نزدیکی منطقه، نبود مانع طبیعی مانند رودخانه‌های سیل‌خیز، پیشروی آب رودها، طوفان و خطوط گسل، منابع آب آشامیدنی (سطحی و زیر سطحی)، کیفیت آب (شوری، شیرینی و...) و سطح آبه‌ای زیرزمینی، کیفیت خاک (نفوذپذیری، چسبندگی و...) (چوخاچی‌زاده مقدم، ۱۳۸۱: ۹۵).

۲-۴-۲- شرایط و الزامات نظامی، دفاعی و امنیتی در استقرار و آمایش سرزمینی مراکز و تأسیسات نظامی

در تعیین مکان مراکز و استقرارگاه‌های نظامی که امکان دارد شامل آمادگی‌های لجستیکی، مراکز آموزشی و صنایع دفاعی باشد، توجه به شرایط و الزامات نظامی، دفاعی و امنیتی خاص

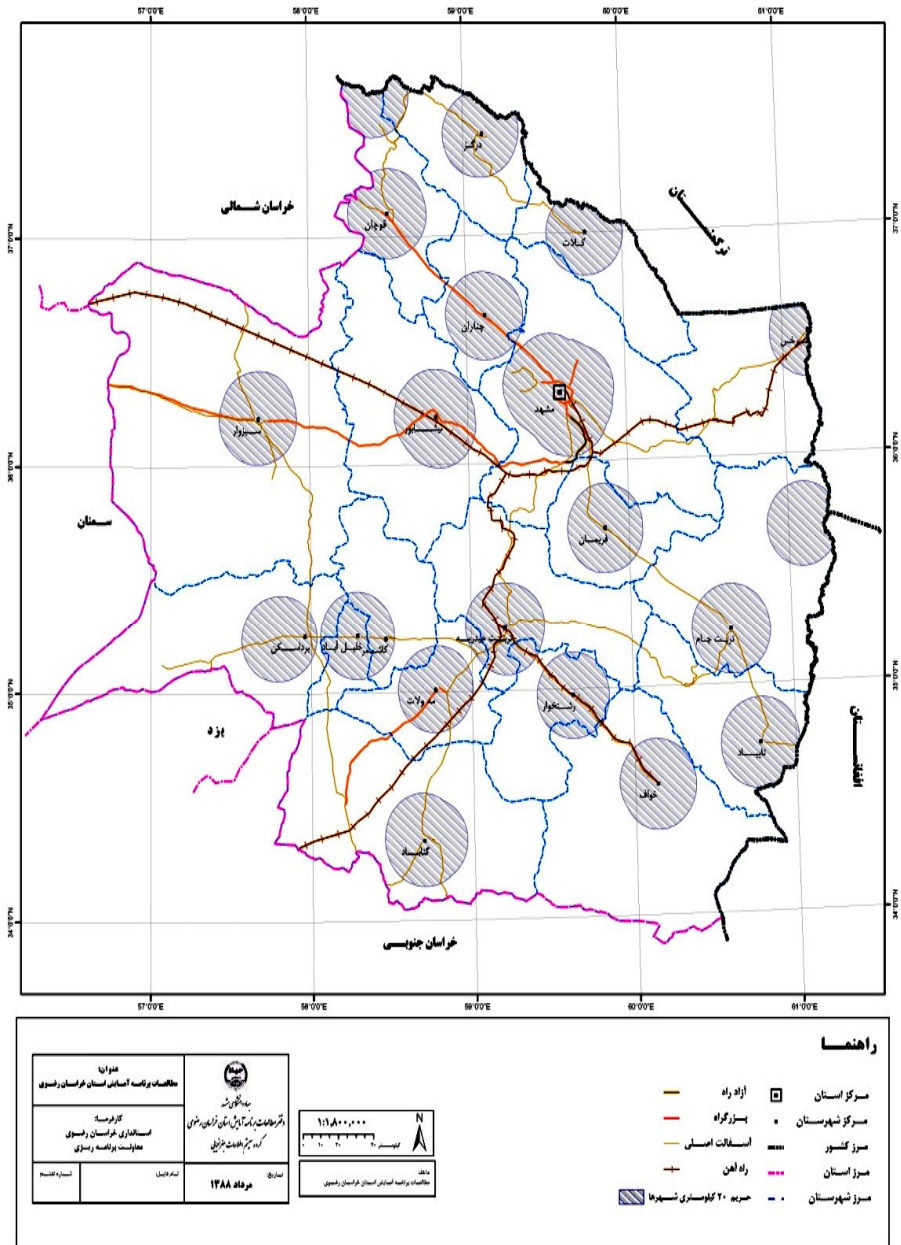
استقرارگاه‌های نظامی از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. کارشناسان و صاحب‌نظران شرایط و ملاحظات امنیتی و دفاعی مختلفی را برای مکان‌گزینی مناسب این نوع مراکز طرح کرده‌اند. برخی از این معیارها به صورت متغیرهای مختلفی است که به‌طور عمده در قالب ملاحظات هم‌جواری مطرح شده است. برخی نیز به ارائه الگویی برای استقرار و آمایش صحیح مراکز و استقرارگاه‌های نظامی پرداخته‌اند. الگوی سه بخشی که حافظ‌نیا برای استقرار و مکان‌گزینی مراکز و تأسیسات نظامی با توجه به نوع و ماهیت آن‌ها ارائه کرده است، یکی از این الگوهای جامع است. در ادامه مطلب برخی از مهم‌ترین الزامات و ملاحظات نظامی و امنیتی و همچنین الگوی سه بخشی حافظ‌نیا بررسی می‌شود.

۲-۴-۱- الزامات دفاعی و امنیتی در استقرار مراکز و تأسیسات نظامی

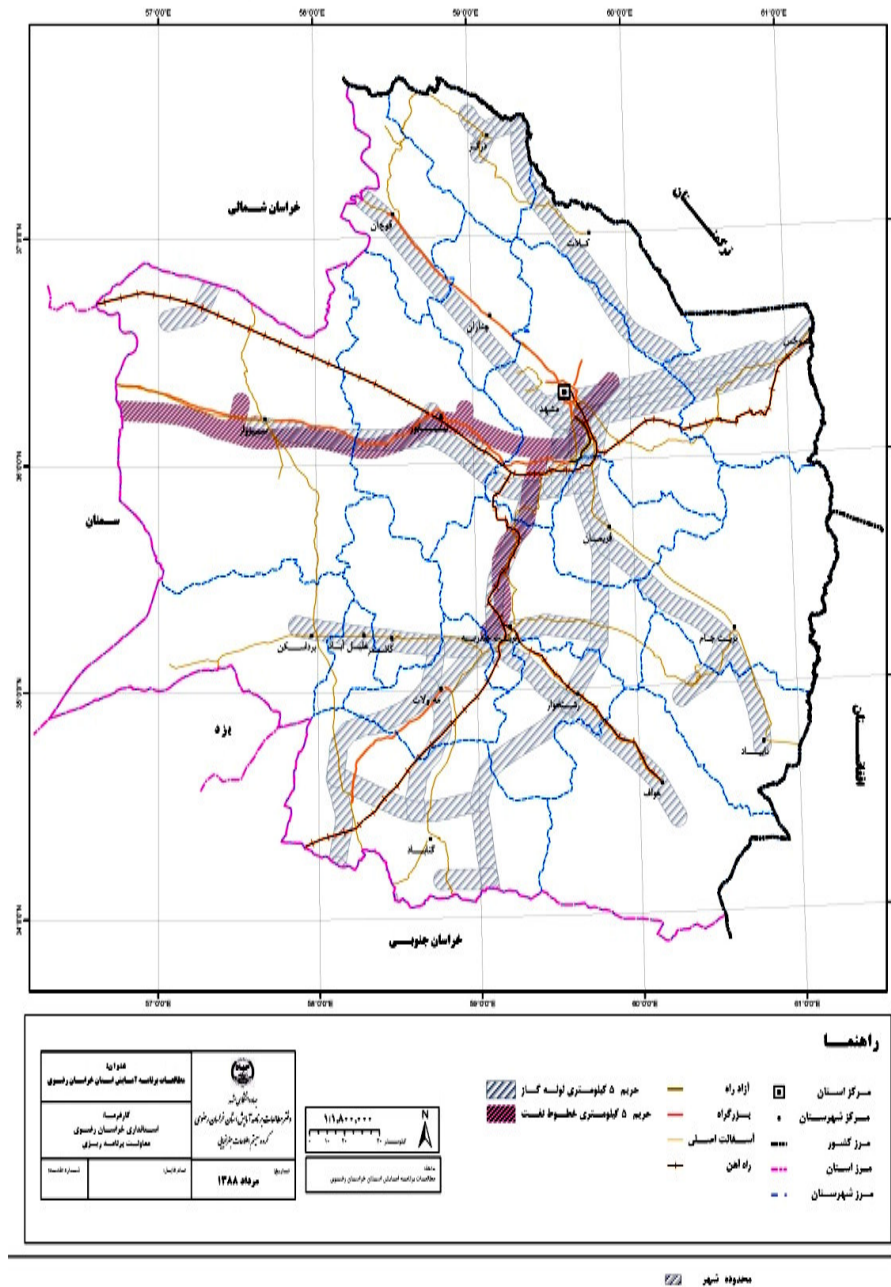
برخی از مهم‌ترین ملاحظات و الزامات دفاعی و امنیتی در استقرار و آمایش سرزمینی مراکز و تأسیسات نظامی عبارتند از:

- ۱- دارا بودن حداقل ۲۰ کیلومتر فاصله از شهرها و مراکز اصلی جمعیتی؛
- ۲- عدم استقرار نداشتن در دالان‌های هوایی؛
- ۳- وجود فاصله حداقل ۵ کیلومتر با نیروگاه‌ها، پالایشگاه‌ها، کارخانه‌های بزرگ و حیاتی؛
- ۴- عدم وجود کابل‌های فشار قوی برق، لوله گاز، نفت در منطقه پیش‌بینی شده؛
- ۵- داشتن حداقل ۱۰۰ کیلومتر فاصله از خطوط مرزی؛
- ۶- قابلیت پدافند هوایی از منطقه مورد نظر برای پدافند عامل و غیر عامل؛
- ۷- داشتن حداقل صد کیلومتر فاصله با مناطق بحرانی؛
- ۸- قابلیت استتار، اختفا و پدافند و حراست از منطقه؛
- ۹- در امان بودن از تهاجم هوای دشمن خارجی، به طوری که در اولین هجوم خود امکان دسترسی به آن را پیدا نکند؛
- ۱۰- قابلیت پدافند هوایی از منطقه مورد نظر برای پدافند عامل و غیر عامل (چوخاچی زاده مقدم، ۱۳۸۱: ۹۴).

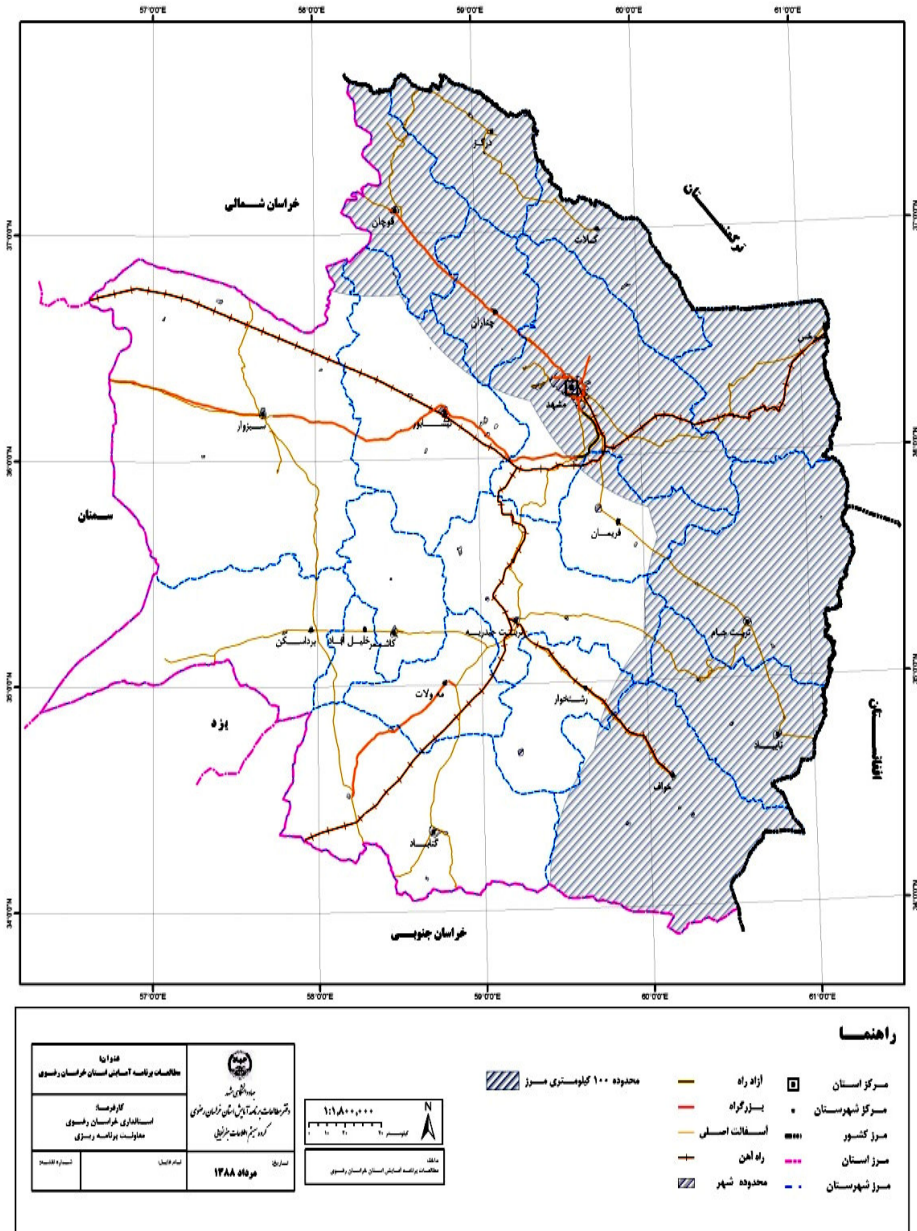
نقشه‌های زیر برخی از معیارها و ملاحظات دفاعی - امنیتی مذکور را در آمایش و مکان‌گزینی مراکز و استقرارگاه‌های نظامی در استان خراسان نشان می‌دهد:

شکل ۱ محدوده بیست کیلومتری شهرها و مراکز جمعیتی (محدودیت ایجاد استقرارگاه‌های نظامی)

شکل ۲ محدوده فاصله پنج کیلومتری با خطوط اصلی نفت و گاز (محدودیت ایجاد استقرارگاه‌های نظامی)

شکل ۳ محدوده فاصله ۱۰۰ کیلومتری از مرز (محدودیت ایجاد استقرارگاه‌های نظامی)

همان‌طور که در نقشه‌های فوق مشخص است، بخش‌های زیادی از استان به دلیل رعایت این الزامات امنیتی جزء محدوده‌های با ضریب امنیتی پایین مشخص شده است. روش منطقی‌تر این است که نخست به طبقه‌بندی انواع استقرارگاه‌های نظامی براساس ماهیت، اهمیت و کارکرد استراتژیکی آن‌ها پرداخته شود و سپس به مشخص کردن محدوده‌های ایجاد هر کدام از این استقرارگاه‌ها اقدام شود. یکی از الگوهایی که این موضوع مهم را لحاظ کرده است، الگوی آمایشی است که به وسیله دکتر حافظ‌نیا ارائه شده است. در ادامه مطلب، نحوه استقرار مراکز و استقرارگاه‌های نظامی بر اساس اینالگو با تأکید بر استان خراسان رضوی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۴-۲- الگوی سه بخشی آمایش و استقرار مراکز و استقرارگاه‌های نظامی

در کنار عوامل و متغیرهای مذکور در استقرار و مکان‌گزینی مراکز نظامی، حافظ‌نیا نیز الگویی را برای استقرار مناسب مراکز نظامی ارائه کرده است. اساس این الگو بر یک ساختار فضایی سه بخشی استوار است، به این ترتیب فضای جغرافیایی ایران به سه قلمرو ژئو استراتژیک شامل ۱- قلمرو حاشیه یاریملند؛ ۲- قلمرو سرزمین میانه؛ ۳- قلمرو سرزمین مرکزی یا هارتلند تقسیم شده است. سپس بر اساس ماهیت، واحدهای نظامی به چهار نوع مختلف شامل واحدهای عملیاتی و رزمی، واحدهای پشتیبانی، واحدهای تکنولوژی و تولید و واحدهای فرماندهی و ستاد تقسیم شده است

در نهایت با رعایت ملاحظات امنیتی- دفاعی این چهار نوع واحد نظامی مختلف (واحدهای عملیاتی و رزمی، واحدهای پشتیبانی، واحدهای تکنولوژی و تولید، واحدهای فرماندهی و ستاد) در این فضای سه بخشی تعیین جا شده‌اند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۵۱). شرح مختصر جزئیات الگو به شرح زیر است:

به طور کلی فضای جغرافیایی ایران را می‌توان به سه قلمرو ژئو استراتژیک به شرح زیر تقسیم کرد:

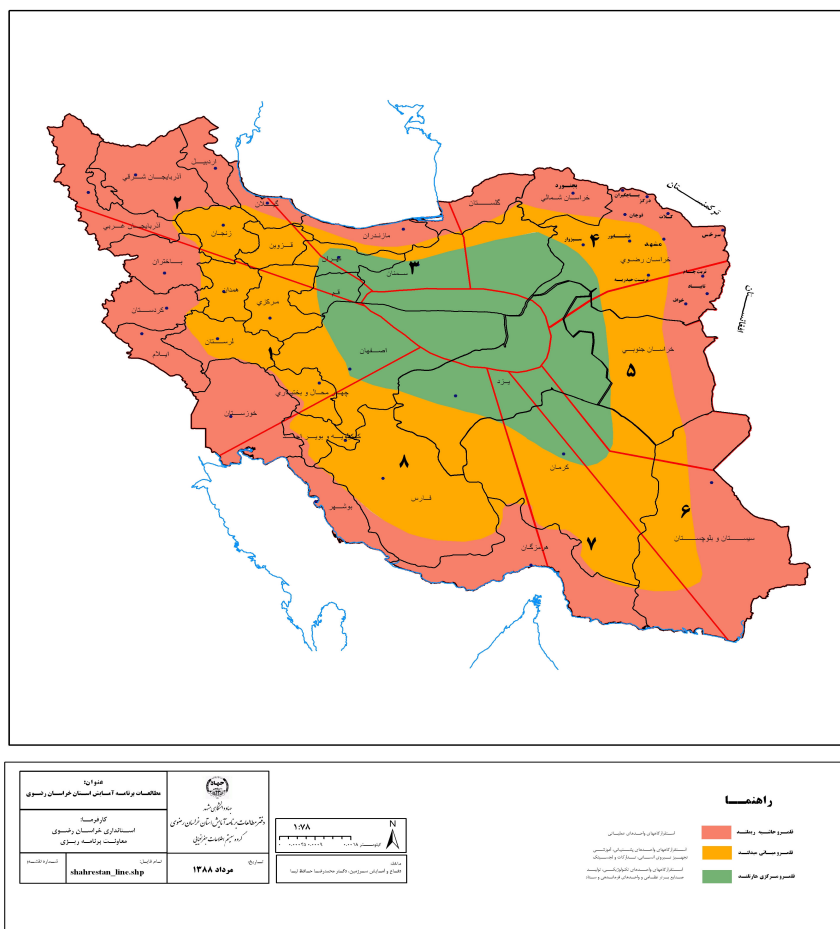
۱- قلمروی حاشیه یاریملند؛ ۲- قلمروی سرزمین میانه یا میدلند که در منطقه مرتفع و به عبارتی بر اسکلت پیرامونی فلات ایران تطبیق دارد؛ ۳- قلمروی سرزمین مرکزی یا هارتلند. از سوی دیگر اصولاً واحدهای نظامی به لحاظ ساختاری به ۴ دسته کلی تقسیم می‌شوند:

- واحدهای عملیاتی و رزمی که در صف قرار می‌گیرند؛
  - واحدهای پشتیبانی؛
  - واحدهای تکنولوژی و تولید که اصولاً صنایع نظامی هم جزء این واحدها به حساب می‌آیند؛
  - واحدهای فرماندهی و ستاد؛
- حال این سؤال مطرح است که این واحدها را چگونه باید در این ساختار نظری تطبیق داد و پیاده کرد.
- در اولین قلمروی ژئواستراتژیک که موسوم به حاشیه یا ریملند می‌باشد، باید واحدهای عملیاتی را با در نظر گرفتن پارامترها و متغیرهای مختلف مانند منبع، جهت و سطح تهدیدات یا مشخصات زمین مکان‌یابی کرد؛ به‌طور مثال رقبای سنتی یا جدید، روند تاریخی تهدیدات، تحولات سیاسی استراتژیک در پیرامون ایران، ساختار فیزیکی و کالبدی فضا نظیر جنس زمین، توپوگرافی، آب و خاک؛ ساختار انسانی فضا نظیر جمعیت، ترکیبات فضایی و قومی جمعیت، بنیادهای زیستی؛ دسترسی و ارتباطات؛ شکل هندسی مرز و مشخصات مرز و سایر عناصر فضایی باید در مکان‌گزینی مد نظر قرار گیرد. ما در فضای جغرافیایی واحدهای سیستماتیک داریم که عناصر فضایی در بخش‌های مختلف آن تجلی پیدا کرده و از نوعی رابطه سیستماتیک با سایر عناصر فضایی برخوردارند. عناصر فضایی دفاع و امنیت نیز جدای از سایر عناصر فضایی بخش‌های دیگر توسعه ملی نمی‌باشند و باید هماهنگ با آنها مکان‌یابی شوند.
  - در دومین قلمروی ژئواستراتژیک (میدلند) باید فعالیت‌های حلقه پشتیبانی نظیر آموزش، تجهیز نیروی انسانی، تدارکات و لجستیک قرار گیرند.
  - در سومین قلمرو یا هارتلند (بخش مرکزی) باید تکنولوژی تولید و خدمات برتر نظیر صنایع نظامی و نیز بخش فرماندهی و ستاد مکان‌یابی شده و استقرار پیدا کند (حافظ‌نیا، ۱۳۸۱: ۵۱).

براساس ویژگی‌های فوق، هر منطقه در کشور دارای لایه عملیاتی، لایه پشتیبانی و لایه فرماندهی و ستاد همراه با لایه تکنولوژی و خدمات عالی است که به ترتیب از حاشیه به

بخش مرکزی استقرار پیدا می‌کنند. بر اساس الگوی فوق، نقشه زیر تهیه شده است که نحوه استقرار و آمایش مراکز نظامی استان خراسان رضوی را با توجه به نوع فعالیت واحد مربوطه نشان می‌دهد. البته همان‌طور که طراح الگو تأکید کرده است، این الگو یا ساختار فضایی از جنبه نظری برخوردار است و برای کاربردی کردن آن باید با محیط واقعی تطبیق داده شود و تمامی پارامترها و عوامل محیطی، مکانی، سیاسی، امنیتی، ارتباطی و فرامرزی در آن لحاظ گردد و در نهایت ساختار ارتباطی مناسبی برای آن طراحی شود.

شکل ۴ ساختار فضایی پیشنهادی و تطبیق آن با انواع استقرارگاه‌های نظامی

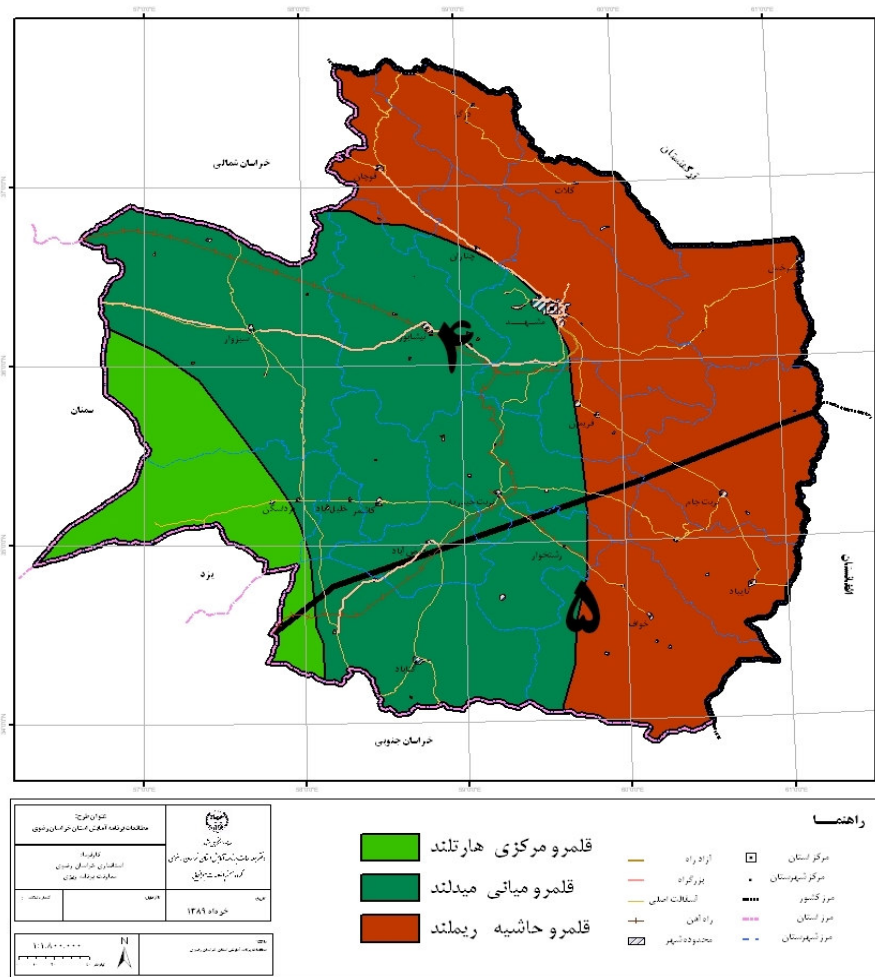
اگر خواسته شود الگوهای حافظنیا بر استان خراسان رضوی تطبیق داده شود، باید هر کدام از واحدهای نظامی استان برحسب ماهیت و نوع فعالیت در محدوده خاصی از استان استقرار پیدا کنند. جدول زیر این وضعیت را نشان می‌دهد.

جدول ۱ قلمرو فضایی سه بخشی استان خراسان رضوی و استقرار انواع واحدهای نظامی

قلمرو مرکزی	قلمرو میانه	قلمرو حاشیه
مناسب برای استقرار واحدهای تکنولوژی تولید و خدمات برتر نظیر صنایع نظامی، فرماندهی و ستاد	مناسب برای استقرار واحدهای نظامی پشتیبانی نظیر آموزش، تجهیز نیروی انسانی، تدارکات و لجستیک	مناسب برای استقرار واحدهای نظامی و عملیاتی
بخش‌هایی از شهرستان سبزوار و شهرستان برداسکن	شهرستان‌های قوچان، چناران، فریمان، مشهد، نیشابور، تربت حیدریه، کاشمر، مه ولات، رشتخوار، گناباد، جوین، جغتای و بخش‌هایی از سبزوار	شهرستان‌های خواف، تایباد، تربت‌جام، سرخس کلات درگز بخش‌هایی از مشهد

بر این اساس شهرستان‌های مرزی مناسب استقرار واحدهای نظامی عملیاتی هستند تا قابلیت دفاع از مرزها را داشته باشند و بنا به نوع فعالیت در موقع بروز جنگ و بحران آسیب کم‌تری داشته باشند. هم‌چنین تقریباً سایر شهرستان‌های استان برای استقرار واحدهای نظامی پشتیبانی نظیر آموزش، تجهیز نیروی انسانی، تدارکات و لجستیک مناسب می‌باشند. در نهایت بخش بسیار محدودی از استان برای استقرار واحدهای تکنولوژی تولید و خدمات برتر نظیر صنایع نظامی و نیز بخش فرماندهی و ستاد مناسب هستند. این موضوع به دلیل مرزی بودن استان خراسان رضوی است که استقرار واحدهای نظامی فرماندهی و ستاد و هم‌چنین واحدهای تولید برتر و صنایع نظامی استراتژیک در آن از نظر امنیتی و دفاعی با محدودیت مواجه است. نقشه زیر ساختار فضایی پیشنهادی را براساس الگوی حافظنیا نشان می‌دهد.

شکل ۵ ساختار فضایی پیشنهادی و تطبیق آن با انواع استقرارگاه‌های نظامی

۳- نتیجه‌گیری

منظور از تهدیدات نظامی، تهدیداتی است که به‌وسیله دشمن خارجی یا داخلی به‌طور عمد با استفاده از ابزار و آلات نظامی متوجه کشور و استان می‌شود. از نظر کارشناسان مداخلات نظامی و اقدامات تجاوزکارانه‌ای مانند حمله نظامی، بمباران مراکز مهم نظامی، اقتصادی و زیرساخت‌های حیاتی و حساس بارزترین مصادیق تهدیدات نظامی به شمار می‌روند. به‌طور

معمول در حملات نظامی به خصوص حملات هوایی و موشکی دو نوع هدف وجود دارد. اول اهداف نظامی که شامل استقرارگاه‌های مختلف نظامی می‌شوند و دوم تأسیسات زیربنایی، مراکز حساس و حیاتی که از صحنه نبرد دور بوده اما حمله و نابودی آن‌ها نقش مهمی در پیروزی یا شکست دشمن ایفا می‌کند.

به طور طبیعی اولین هدف مورد نظر دشمن در حمله و تهاجم نظامی به یک کشور، مراکز و استقرارگاه‌های نظامی آن کشور است. رویکرد آمایشی به سامان‌دهی سازمان دفاعی یک کشور منجر به این مسأله می‌شود که سازمان فضایی نیروهای مسلح به گونه‌ای در فضا استقرار یابد که حداکثر امنیت و قابلیت دفاعی را برای کشور فراهم کند. در همین راستا کارشناسان و صاحب‌نظران برای استقرار و مکان‌گزینی مناسب مراکز و استقرارگاه‌های نظامی شامل آمادگی‌های لجستیکی، مراکز آموزشی، صنایع دفاعی و... شرایط و الزامات دفاعی و امنیتی مختلفی را مطرح کرده‌اند. رعایت این ملاحظات سبب استقرار بهینه واحدهای نظامی در فضا می‌شود؛ به نحوی که منجر به تأمین حداکثر قابلیت دفاع و حداقل آسیب‌پذیری خواهد شد. برخی از مهم‌ترین ملاحظات و الزامات دفاعی - امنیتی در آمایش و استقرار مراکز نظامی عبارتست از رعایت حداقل ۲۰ کیلومتر فاصله از شهرها و مراکز اصلی جمعیتی، عدم استقرار در دلان‌های هوایی، وجود فاصله حداقل ۵ کیلومتر با نیروگاه‌ها، پالایشگاه‌ها، کارخانه‌های بزرگ و حیاتی، عدم وجود کابل‌های فشار قوی برق، لوله‌گاز، نفت در منطقه پیش‌بینی شده و... هم‌چنین حافظ‌نیا نیز به ارائه الگوی فضایی سه بخشی برای استقرار و آمایش صحیح مراکز و استقرارگاه‌های نظامی پرداخته است. براساس این مدل با توجه به نوع، ماهیت مراکز و تأسیسات نظامی مکان‌گزینی مناسبی برای استقرار آن‌ها پیشنهاد شده است.

تجربه کشورهای دیگر نشان داده است که رعایت ملاحظات دفاعی - امنیتی در آمایش سرزمینی، استقرار مراکز و تأسیسات نظامی و غیر نظامی، به طور قطع در افزایش قابلیت‌های دفاعی این گونه مراکز و کاهش خطر آسیب‌پذیری آن‌ها در مواقع جنگ و بحران نقش اساسی داشته است. حال آن‌که متأسفانه تاکنون ملاحظات دفاعی امنیتی در برنامه‌های آمایش کشور ایران نقش و جایگاهی نداشته است. اگر چه در سیاست‌های کلی برنامه سوم توسعه ملاحظات دفاعی امنیتی در سرلوحه برنامه آمایش قرار گرفته است، اما هم‌چنان نقش و جایگاه ملاحظات دفاعی - امنیتی در آمایش مراکز و استقرارگاه‌های نظامی و هم‌چنین مراکز و تأسیسات حیاتی،

حساس و مهم غیر نظامی مورد غفلت مسئولان و برنامه‌ریزان قرار گرفته است. نبود ادبیات و مباحث نظری جامع و کامل در مورد اصول و جایگاه ملاحظات دفاعی-امنیتی در طرح‌های آمایش ملی و استانی شاهدهی بر این مدعا است. از سوی دیگر برخی سازمان‌ها و مراکز نظامی بنا بر وظایف سازمانی خود مطالعاتی را در این حوزه‌ها انجام داده‌اند، اما نتایج این نوع مطالعات به دلیل محرمانه و طبقه‌بندی بودن اطلاعات کم‌تر در اختیار طراحان و تدوین‌کنندگان برنامه‌های آمایش قرار گرفته است.

بر این اساس به نظر می‌رسد، بهترین راه حل این باشد که همانند برخی کشورها کمیته‌هایی با عنوان «کمیته ملاحظات دفاعی-امنیتی» در مراکز برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری تشکیل شود و برنامه‌های آمایش نظامی و غیر نظامی در ضمن تدوین و یا در پایان کار از فیلتر این مراکز بگذرد.

۴- تشکر و قدردانی

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «تدوین برنامه آمایش استان خراسان رضوی» است که در جهاد دانشگاهی مشهد انجام شده است. بر این اساس مؤلفان وظیفه خود می‌دانند از حمایت‌های مادی و معنوی این سازمان در انجام تحقیق کمال قدردانی و تشکر را داشته باشند.

۵- منابع

- آسایش ح؛ اصول و روش‌های برنامه‌ریزی ناحیه‌ای؛ دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۵.
- افتخاری ا؛ مراحل بنیادین اندیشه در مطالعات امنیتی؛ مقاله مطالعات امنیت ملی پس از جنگ سرد، پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۸۳.
- آخوندی م.ص؛ کفایتی، طراحی و مهندسی استتار، اختفا و فریب دائمی، به نقل از سایت رسمی پدافند غیر عامل، ۱۳۸۷.
- پور احمد ا؛ عدم تعادل در نظام شهری کشور و آمایش سرزمینی؛ مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۱.

- پور موسوی س. م؛ ملاحظات امنیتی و دفاعی در آمایش سرزمین؛ فصلنامه راهبرد دفاعی، ش ۱۵، ۱۳۸۶.
- حافظنیا م. ر؛ ژئوپلیتیک جدید ایران در جهان پس از جنگ سرد؛ مجموعه مقالات جغرافیا و کاربردهای دفاعی امنیتی، پژوهشکده علوم دفاعی دانشگاه امام حسین، ۱۳۷۹.
- حافظنیا م. ر؛ رابطه متقابل امنیت و دفاع با آمایش سرزمین؛ مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۱.
- چوخاچی زاده مقدم م. ب؛ آمایش و دفاع سرزمینی؛ مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۱.
- سنجابی ع. ر؛ استراتژی و قدرت نظامی؛ تهران: نشر پاژنگ، ۱۳۸۰.
- سالاری فر م.؛ پدافند غیر عامل در آمایش استقرار صنایع نظامی؛ مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۱.
- رهنمایی، م. ت؛ آمایش سرزمین و کاربردهای دفاعی؛ مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۱.
- زرقانی، س. ه؛ طرح پژوهشی «تدوین برنامه آمایش استان خراسان رضوی؛ بخش ملاحظات دفاعی-امنیتی»؛ جهاد دانشگاهی مشهد (منتشر نشده)، ۱۳۸۸.
- زرقانی س. ه، اعظمی ه.؛ تحلیل ملاحظات دفاعی-امنیتی در آمایش کلانشهر مشهد با تأکید بر تهدیدات تروریستی؛ مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، شماره چهاردهم، ۱۳۸۹.
- عندلیب ع.؛ نظریه پایه آمایش مناطق مرزی؛ تهران: دوره عالی جنگ، ۱۳۸۰.
- کریمی پور، ی.؛ ایران و همسایگان منابع تنش و تهدید؛ تهران: انتشارات دانشگاه تربیت معلم، ۱۳۷۹.
- محمودی، س. م؛ تحلیلی بر سیر تحولات کلان آمایش سرزمین فرانسه، مجله آمایش سرزمین، سال اول. شماره اول، پاییز و زمستان، ۱۳۸۸.
- مؤمنی، م.؛ جایگاه دفاع نظامی و غیرنظامی در آمایش سرزمینی؛ مجموعه مقالات آمایش و دفاع سرزمینی، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین، ۱۳۸۱.
- مجدلی، سید مجید، (۱۳۷۹)، ماهیت و قلمرو جغرافیای نظامی، مجموعه مقالات جغرافیا و کاربرد های دفاعی امنیتی، پژوهشکده علوم دفاعی دانشگاه امام حسین

مدرس علوم انسانی - برنامه‌ریزی و آمایش فضا ..... دوره پانزدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۰

- هاشمی فشارکی، سید جواد و غلامرضا جلالی فراهانی، (۱۳۸۶)، نقش دفاع غیرعامل و مدیریت بحران در شهر سازی، مجموعه مقالات سومین کنفرانس بین المللی مدیریت جامع بحران در حوادث غیرمترقبه
- موحدی‌نیا ج.؛ اصول و مبانی پدافند غیرعامل؛ تهران: انتشارات: دانشگاه صنعتی مالک اشتر، چاپ اول، زمستان ۱۳۸۶.
- نشریه پدافند غیر عامل، شماره ۳.
- Barry B. ; People state and fear; Second Edition, Boulder Co Lynne Rienner, 1991.